ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

XARAJATLARNING XULQ-ATVORI BO‘YICHA TASNIFLANISHI: O‘ZGARUVCHAN VA DOIMIY XARAJATLAR

Toshimov Azizbek Hakimovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Buxgalteriya hisobi kafedrasi assistenti

Kurbanova Nafisa
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20074700

Anotatsiya
Mazkur maqolada xarajatlarning xulq-atvori asosida tasniflanishi iqtisodiy tahlilning muhim elementi sifatida ko‘rib chiqiladi. Xususan, o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, ularning ishlab chiqarish hajmiga bog‘liqligi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida xarajatlarning dinamik xususiyatlari ochib berilib, ularning korxona rentabelligiga ta’sir mexanizmlari izohlanadi. Shuningdek, o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlar o‘rtasidagi nisbatning optimalligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi asoslab beriladi. Maqolada nazariy yondashuvlar bilan bir qatorda amaliy jihatlar ham yoritilib, xarajatlar strukturasini tahlil qilish orqali boshqaruv samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tiladi. Natijada, xarajatlarning xulq-atvorini chuqur o‘rganish korxona faoliyatini barqaror rivojlantirishda muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: xarajatlar xulq-atvori, o‘zgaruvchan xarajatlar, doimiy xarajatlar, ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar strukturası, rentabellik, boshqaruv qarorlari, iqtisodiy tahlil, samaradorlik, xarajatlarni optimallashtirish

Kirish

Ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida xarajatlarni to‘g‘ri tushunish va ularni oqilona boshqarish korxona moliyaviy barqarorligining asosiy shartlaridan biridir. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqobat kuchaygani sari xarajatlarni tahlil qilish va ularni optimallashtirish zarurati yanada ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, xarajatlarning xulq-atvori bo‘yicha tasniflanishi, ya’ni ularni o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlarga ajratish boshqaruv hisobining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bevosita bog‘liq holda o‘zgarib boradi, doimiy xarajatlar esa ishlab chiqarish miqdoridan qat’i nazar ma’lum davr mobaynida nisbatan barqaror saqlanadi. Ushbu farqlanish korxona faoliyatini rejalashtirish, foyda va zarar nuqtasini aniqlash hamda strategik qarorlar qabul qilish jarayonida muhim tahliliy asos vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, xarajatlar tuzilmasining noto‘g‘ri baholanishi resurslardan samarasiz foydalanishga va moliyaviy natijalarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Maqolada xarajatlarning xulq-atvoriga oid nazariy qarashlar tahlil qilinib, ularning amaliy boshqaruvdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishi bilan xarajatlar dinamikasi o‘rtasidagi bog‘liqlik hamda bu bog‘liqlikning korxona rentabelligiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Tahlil jarayonida xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash orqali boshqaruv qarorlarining aniqligini oshirish va iqtisodiy samaradorlikni kuchaytirish imkoniyatlari asoslab beriladi.

Mazkur mavzuning o‘rganilishi korxonalarda xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikka erishishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism

Xarajatlar korxona faoliyatining iqtisodiy natijalarini shakllantiruvchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Ularni to‘g‘ri tasniflash va tahlil qilish boshqaruv hisobining asosiy vazifalaridan bo‘lib, bu jarayon orqali korxona ichki resurslaridan foydalanish samaradorligi aniqlanadi. Xarajatlarning xulq-atvori bo‘yicha tasniflanishi, ya’ni ularni o‘zgaruvchan va doimiy turlarga ajratish, zamonaviy moliyaviy tahlilda muhim metodologik yondashuv sifatida qaraladi. Ushbu tasniflash ishlab chiqarish hajmi bilan xarajatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq anglash imkonini beradi.

O‘zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lgan xarajatlardir. Ya’ni, ishlab chiqarish ortgan sari ular ham mutanosib ravishda ortadi, kamayganda esa qisqaradi. Bunga xomashyo, asosiy materiallar, bevosita mehnat haqi kabi xarajatlar misol bo‘la oladi. Ushbu xarajatlar turining asosiy xususiyati shundaki, ular ishlab chiqarish jarayonining intensivligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, korxonaning operatsion faoliyatida moslashuvchan rol o‘ynaydi. O‘zgaruvchan xarajatlarni tahlil qilish ishlab chiqarish samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega, chunki ular mahsulot birligi tannarxini shakllantirishda asosiy komponent hisoblanadi.

Doimiy xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lmagan holda ma’lum davr ichida o‘zgarmas bo‘lib qoladi. Ular tarkibiga ijara haqi, ma’muriy boshqaruv xodimlarining ish haqi, amortizatsiya kabi xarajatlar kiradi. Doimiy xarajatlar korxona ishlab chiqarish faoliyatini boshlagan yoki to‘xtatgan holatda ham ma’lum darajada saqlanib qoladi. Shu sababli, ular korxonaning minimal moliyaviy yukini belgilaydi. Amaliyotda doimiy xarajatlarning yuqori ulushi korxona uchun risk darajasini oshirishi mumkin, chunki ishlab chiqarish hajmi pasaygan taqdirda ham ushbu xarajatlar qisqarmaydi.

Xarajatlarning ushbu ikki turi o‘rtasidagi nisbat korxonaning moliyaviy barqarorligi va moslashuvchanligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Agar o‘zgaruvchan xarajatlar ulushi yuqori bo‘lsa, korxona bozor talabidagi o‘zgarishlarga nisbatan moslashuvchanroq bo‘ladi. Aksincha, doimiy xarajatlar ulushi yuqori bo‘lgan korxonalarda ishlab chiqarish hajmining kichik o‘zgarishi ham foyda darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda xarajatlar strukturasini optimallashtirish strategik ahamiyatga ega.

Amaliy boshqaruv hisobida xarajatlar xulq-atvorini tahlil qilish ko‘pincha “xarajat–hajm–foyda” (CVP) tahlili bilan birgalikda qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv korxonaga zararsizlik nuqtasini aniqlash, ya’ni daromad xarajatlarni qoplash darajasini hisoblash imkonini beradi. Zararsizlik nuqtasidan yuqori ishlab chiqarish hajmi korxona uchun foyda keltiradi, past bo‘lsa esa zarar yuzaga keladi. Shu nuqtayi nazardan, xarajatlarning to‘g‘ri tasnifi boshqaruv qarorlarining aniqligini oshiradi va moliyaviy rejalashtirishni samaraliroq qiladi.

Shuningdek, xarajatlar xulq-atvorini o‘rganish strategik qarorlar qabul qilishda ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, yangi mahsulot ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish, narx siyosatini belgilash yoki ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish kabi qarorlar xarajatlar tarkibi va ularning o‘zgarish dinamikasiga asoslanadi. Agar xarajatlar noto‘g‘ri tasniflangan bo‘lsa, bu noto‘g‘ri iqtisodiy xulosalarga va resurslarning samarasiz taqsimlanishiga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, xarajatlarning o‘zgaruvchan va doimiy turlarga ajratilishi korxona faoliyatini chuqur tahlil qilish va boshqaruv samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘lgan ilmiy-amaliy asosni

yaratadi. Ushbu yondashuv nafaqat moliyaviy natijalarni to‘g‘ri baholashga, balki uzoq muddatli strategik rejalashtirishni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Natijada, xarajatlar xulq-atvorini chuqur o‘rganish korxonaning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Xarajatlarning xulq-atvori bo‘yicha tasniflanishi korxona moliyaviy boshqaruvining nazariy asoslaridan tashqari, amaliy qarorlar qabul qilish jarayonida ham hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ushbu tadqiqot natijalarida yaqqol namoyon bo‘ldi. O‘zgaruvchan va doimiy xarajatlar o‘rtasidagi farqni to‘g‘ri anglash ishlab chiqarish jarayonini rejalashtirish, mahsulot tannarxini aniqlash hamda foyda darajasini prognoz qilishda aniqlikni oshiradi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlar tuzilmasi noto‘g‘ri baholangan korxonalarda moliyaviy qarorlar ko‘pincha samarasiz bo‘lib, bu resurslardan foydalanish darajasining pasayishiga olib keladi. Shu sababli, korxona boshqaruvida xarajatlarni doimiy ravishda monitoring qilish va ularni iqtisodiy mazmuniga ko‘ra aniq tasniflash zaruriy shart hisoblanadi. Amaliy jihatdan, korxonalar uchun eng muhim tavsiya xarajatlar tarkibini optimallashtirish orqali risk darajasini kamaytirish va foyda barqarorligini ta’minlashdir, bunda ayniqsa doimiy xarajatlar ulushini qayta ko‘rib chiqish va ularni imkon qadar moslashuvchan shaklga o‘tkazish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuningdek, o‘zgaruvchan xarajatlar dinamikasini chuqur tahlil qilish ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishiga tez moslashish imkonini beradi va bu bozor talabiga javob berishda muhim ustunlik yaratadi. Korxonalarda boshqaruv hisobini takomillashtirish uchun xarajatlar xulq-atvori bo‘yicha muntazam tahliliy hisobotlar ishlab chiqish, CVP tahlil kabi yondashuvlardan tizimli foydalanish hamda qaror qabul qilish jarayonida ushbu ma’lumotlarni asosiy indikator sifatida qo‘llash tavsiya etiladi. Bundan tashqari, strategik darajada xarajatlar strukturasini qayta ko‘rib chiqish orqali mahsulot tannarxini pasaytirish va raqobatbardoshlikni oshirish mumkinligi aniqlanadi. Umumiy xulosa sifatida shuni ta’kidlash joizki, xarajatlarning xulq-atvorini chuqur o‘rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy boshqaruv qarorlarining sifatini oshirishda ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi va korxonaning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta’minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Isomuxamedov, A. B. (2023). Boshqaruv hisobi nuqtayi nazaridan xarajatlar kontsepsiyasi. Educational Research in Universal Sciences, 2(10), 1–8. https://erus.uz/index.php/er/article/view/4204
2. Xasanov, B. A. (2018). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
3. Xasanov, B. A., G‘aniyev, Z. U., & Muxammedova, D. A. (2018). Boshqaruv hisobi (o‘quv qo‘llanma). Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
4. Yuldashev, S., & Ishturdiyev, H. (2023). Qishloq xo‘jalik korxonalarida xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini takomillashtirish masalalari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali, 1(11–12), 45–52. https://doi.org/10.55439/GED/vol1_iss11-12/a317
5. Isomuxamedov, A. B. o‘g‘li. (2021). Kichik biznes subyektlarida boshqaruv hisobi va xarajatlar tahlili. Namangan muhandislik-qurilish instituti ilmiy ishlari to‘plami.